

SCIENCE AND EDUCATION

ISSN 2181-0842

VOLUME 3, ISSUE 1

JANUARY 2022

SCIENCE AND EDUCATION

SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN 2181-0842

VOLUME 3, ISSUE 1

JANUARY 2022

SCIENCE AND EDUCATION

SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME #3 ISSUE #1

Executive Secretary

Tusmatova Nozima Inomovna

Editorial board

Z.Yaxshieva

Jizzakh State Pedagogical Institute, Doctor of Chemical Sciences

S.Sangwa

African Leadership University, Doctor of Business Administration

S.Otakulov

Jizzakh Polytechnic Institute, Doctor of Physical and Mathematical Sciences

M.A.S.Khasawneh

King Khalid University, Special Education, PhD

Sh.Akramova

Military-technical Institute of the National Guard, Doctor of Pedagogical Sciences

E.M.Colocassides

College of Tourism & Hotel Management, Doctor of Science in Communication

B.Sultonov

Tashkent Pharmaceutical Institute, Doctor of Technical Sciences

Ya.L.Chernyavskaya

Tyumen State Medical University, Candidate of Philological Sciences

A.Sidiqov

Tashkent Institute of Chemical Technology, Doctor of Chemical Sciences

W.B.Vidona

Edo State University, Anatomy, PhD

B.Kucharov

Institute of General and Inorganic Chemistry of the Academy of Sciences, Doctor of Technical Sciences

I.Eshmetov

Institute of General and Inorganic Chemistry of the Academy of Sciences, Doctor of Technical Sciences

M.Abdullaev

Andijan State University, Doctor of Historical Sciences

Z.Tojjeva

National University of Uzbekistan, Doctor of Geographical Sciences

N.Jiyanova

Tashkent Financial Institute, Candidate of Economic Sciences

X.Qobulov

Tashkent Financial Institute, Candidate of Economic Sciences

A.Nabiev

Tashkent Institute of Chemical Technology, PhD in Technical Sciences

A.Turgunbaeva

Namangan State University, PhD in Psychological Sciences

B.Xaynazarov

National University of Uzbekistan, PhD in Historical Sciences

M.Voxidova

Tashkent State Institute of Oriental Studies, PhD in Economics

A.Rahmonov

Republican Scientific-Practical Center, PhD in Pedagogical Sciences

G.Ochilova

Karshi Institute of Engineering and Economics, Candidate of Philosophical Sciences

B.Omonov

Karshi State University, PhD in Philosophical Sciences

O.Axmedova

Bukhara Institute of Engineering and Technology, PhD in Technical Sciences

G.Jumanazarova

Jizzakh State Pedagogical Institute, Doctor of Philological Sciences

T.Sabirjanov

Fergana Polytechnic Institute, Candidate of Technical Sciences

Масъул котиб

Тусматова Нозима Иномовна

Тахририят

З.Яхшиева

Жиззах давлат педагогика институти, кимё фанлари доктори

S.Sangwa

African Leadership University, Doctor of Business Administration

С.Отакулов

Жиззах политехника институти, физика-математика фанлари доктори

M.A.S.Khasawneh

King Khalid University, Special Education, PhD

Ш.Акрамова

Миллий гвардия ҳарбий-техник институти, педагогика фанлари доктори

E.M.Colocassides

College of Tourism & Hotel Management, Doctor of Science in Communication

Б.Султонов

Тошкент фармацевтика институти, техника фанлари доктори

Я.Л.Чернявская

Тюменский государственный медицинский университет, кандидат филологических наук

А.Сидиков

Тошкент кимё-технология институти, кимё фанлари доктори

W.B.Vidona

Edo State University, Anatomy, PhD

Б.Кучаров

Фанлар академияси Умумий ва ноорганик кимё институти, техника фанлари доктори

И.Эшметов

Фанлар академияси Умумий ва ноорганик кимё институти, техника фанлари доктори

М.Абдуллаев

Андижон давлат университети, тарих фанлари доктори

З.Тожиёва

Ўзбекистон миллий университети, География фанлари доктори

Н.Жиянова

Тошкент молия институти, иқтисод фанлари номзоди

X.Қобулов

Тошкент молия институти, иқтисод фанлари номзоди

A.Набиев

Тошкент кимё технология институти, техника фанлари PhD

A.Тургунбаева

Наманган давлат университети, психология фанлари PhD

Б.Хайназаров

Ўзбекистон миллий университети, тарих фанлари PhD

M.Вохидова

Тошкент давлат шарқшунослик институти, иқтисодиёт фанлари PhD

A.Раҳмонов

Республика илмий-амалий марказ, педагогика фанлари PhD

Г.Очилова

Қарши мухандислик-иқтисодиёт институти, фалсафа фанлари номзоди

Б.Омонов

Қарши давлат университети, фалсафа фанлари PhD

O.Axmedova

Бухоро мухандислик-технология институти, техника фанлари PhD

Г.Жуманазарова

Жиззах давлат педагогика институти, филология фанлари доктори

T.Собиржонов

Фаргона политехника институти, техника фанлари номзоди

132.	Дилшод Қодирович Маматов Применения инженерно - графических методов для решения логических задач и построения логических схем	820
133.	Дилшод Қодирович Маматов Проблема оснований современной художественной графике и черчении	826
134.	Дилшод Қодирович Маматов Знаметие художники и новые подходы к подготовке молодых специалистов - учителей рисования, разработка уроков художественной графике	832
135.	Дилшод Қодирович Маматов Фундаментальный вклад в создание инженерной графике и черчении	838
136.	Майрам Ибрагимовна Журабаева Постановка учебной задачи как средство языкового развития младшего школьника на уроках русского языка	844
137.	Ибрагим Файзуллаевич Каюмов Санъатнинг турлари ва уларнинг тарбиявий аҳамияти	849
138.	Шоира Умрзаковна Норова Роль народной музыки в духовно-нравственном образовании студентов	855
139.	Маруфжон Нодирджон углы Иннатуллаев Учебники, учебные пособие. Связь студентов с учебниками, любовь к применениям учебника. Методы и приёмы обучения по музыки	860
140.	Нафиса Пазлидиновна Каримова Сопоставительное исследование или глагольная полисемия русского языка	868
141.	Азиз Абдуманнонович Бўрибоев Кимё фанидан мустақил ишларни ташкил қилишда кўп танловли тест топшириқларидан фойдаланиш	875
142.	Ikrom Davronovich Murodov Oilada bola tarbiyasi	881
143.	Насиба Хамитовна Акрамова Организация и оценка самостоятельных работ студентов в курсе русского языка как иностранного	887
144.	Илхом Ахтамович Кушаев Педагогико-методические условия изучения традиционного музыкального наследия в образовании	893
145.	Олимхўжа Исломович Каримов, Ферангиз Илҳом қизи Аҳмедова Айтим (вокал) асарлари мисолида кўшиқ ўргатиш имкониятлари	899
146.	Дилшода Дилмуродовна Тўймуродова Ўқувчиларни мусиқа санъатига бўлган қизиқишини оширишда педагогик технологиялардан фойдаланиш	911
147.	Ҳафиза Набиевна Ҳамидова Ўзбек мусиқий фольклорини ўқувчиларга ўргатишнинг ўзига хос хусусиятлари	916
148.	Миршод Жалилович Ходжиев Бухорча ва Мавриги тароналарининг ўқувчилар маънавий-ахлоқий тарбиясидаги аҳамияти	922
149.	Ферангиз Авазхон қизи Шукурова Бухоро мусиқа фольклори эстетик тарбия воситаси	927
150.	Шахноза Шароповна Яхёева Шашмақомнинг ўқувчилар эстетик тарбиясига таъсири	933
151.	Boboxon Jo'rayevich Mamurov Interfaol usullarni qo'llab kombinatorika elementlariga doir misollar yechish	938
152.	Maxmud Zuxurov Orkestr va ansambl partituralari bilan ishlash	945

Айтим (вокал) асарлари мисолида қўшиқ ўргатиш имкониятлари

Олимхўжа Исломович Каримов
Ферангиз Илҳом қизи Аҳмедова
Бухоро давлат университети

Аннотация: Мақолада дарслар ўқувчиларда соғлом муסיкий эҳтиёж ва юксак дидни ривожлантиришга ёрдам берадиган муסיқа билан ижро этилиши керак. Муסיқа дарсида, ҳеч бир жойда бўлгани каби, ҳис-туйғулар ва фикрлар чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўқитувчи ва талабаларнинг ижодий интилишларининг бирлигига эришилади. Мулоҳазалар ва жавоблардаги эркинлик, хорда ўқувчиларнинг ижодий фаоллиги ва ташаббуси, биргаликдаги фаолиятдан қониқиш айнан муסיқа туйғули юзага келади. Болалар хор коллективларининг роҳбарлари болаларнинг мутация вақтидаги вокал партияси хусусиятларини билишлари лозимлиги мақолада ўз аксини топган. Болалар машқ ва қўшиқларни куйлаганларида ўқитувчининг қўл ишорасига қараб нафас олишга ва уни расамати билан жумла охиригача етказишга одатлантириб борилиши кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: вокал, қўшиқ, ўқитувчи, муסיқа, резонатор, овоз аппарати, нафас олиш, тембр, хор.

Song on the example of a song (vocal) learning opportunities

Olimkhodzha Islamovich Karimov
Ferangiz Ilkhom kyzy Akhmedova
Bukhara State University

Abstract: Lessons according to the article should be conducted with music that promotes the development of a healthy musical need and high taste in students. At music lessons, like nowhere else, emotions and thoughts are closely intertwined, the unity of the creative aspirations of teachers and students is achieved. Freedom of thought and reaction, creative activity and initiative of students in the choir, satisfaction with joint activities are conditioned by music. The article reflects the fact that the leaders of children's choirs should know the peculiarities of the children's vocal part during the mutation period. As the children performed the exercises and songs, it was shown that they learn to breathe by the gestures of the teacher's hands and bringing it to the end of a sentence with a picture.

Keywords: vocals, song, teacher, music, resonator, vocal apparatus, breathing, timbre, chorus.

Айтим (вокал) музика асарларининг бадиий тарбиявий имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш бу - овоз аппарати ва унинг ишлаш принципларини пухта билиш ва унга амал қилишга боғлиқ. Товуш ҳосил бўлиши овоз аппаратининг ҳаракати натижасида содир бўлади. Бу аппарат 3 қисмдан иборат.

- 1) Нафас органлари (ўпка, бронх, трахея - томоқнинг нафас йўли).
- 2) Ҳақилдоқ (овоз пардалари жойлашган қисм).
- 3) Резонаторлар (юткин, оғиз ва бурун).

Овоз аппаратининг ҳар бир қисми бир - бирига чамбарчас боғланган. Товуш қуйдагича ҳосил қилинади: ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими бронх, трахея орқали томоққа келади ва у ерда овоз пардалари тўсиғига учрайди. Ҳаво босими таъсирида овоз пардалари ҳаракатга киради, уларнинг такрорий очилиб ёпилиши ва тебраниши натижасида ҳаво тўлқинлари товуш ҳосил қилади. Товуш ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда одатдаги нафас олиш жараёнида овоз пардалари сокин ҳолатда бўлиб, ҳаво учбурчак шаклидаги овоз тешигидан эркин ўтади. Товуш ҳосил бўлишида овоз тешиги тораяди. Товуш баланд пардаларга кўтарилган сари овоз тешиги торайиб боради ва энг юқори парда товушларига етганда тешик беркилади.

Овоз пардалари:

- а) нафас олганда;
- б) товуш ҳосил қилишда;

Овоз пардаларининг узунлиги ва қалинлиги турлича: бас ва баритонларнинг овоз (пардаларининг) узунлиги тахминан 22-25 мм, тенор ва меццо - сапраноларники 18-22 мм, соранонники 14-19 мм. Қалинлиги ҳар хил бўлиб, сопранода 2 мм дан басларда 5 мм гача боради. Товуш тебранишининг тезлиги, яъни товуш баландлиги овоз пардаларининг тортилиши (тарангланиш) даражаси билан боғлиқ: тебраниш қанча тез бўлса, товуш шунча юқори пардага кўтарилади. Бироқ пардалар ҳосил қиладиган кучли эмас, у асосан юқори резонаторлардан бўғизнинг кучайиши ҳисобига кучаяди. Оғиз ва бурун ҳам шунча ёрдам беради, шунингдек улар товуш ранги (жилвадорлиги) тембрини юзага келтиришда ҳам катта роль ўйнайди.

Резонаторлар юқориги ва пастги қисмлардан иборат бўлиб, улар овоз пардаларининг юқориси ва остида жойлашади. Юқориги овоз -резонаторлиги юткин, оғиз ва бурун бўшлиқлари, пастки (кўкрак қисми) овоз резонаторларига трахея ва бронх бўшлиғи киради. Овоз тембрининг сифати товуш ўтувчи овоз пардалари тебраниш билан резонанс бўшлиқларига боғлиқ. Томоқ ва овоз пардаларининг ҳаракати мкшаклар ва тоғайлар системасининг ўзаро таъсири

натижасида юзага келади. Мушакларнинг айримлари қисқариб, пардаларни таранглаштиради, айримлари уларни бирлаштиради ва бир - бирдан узоқлаштиради. Агар овоз пардалари ўзининг бутун массаси билан тебранса, кўкрак регистридаги товуш, овоз пардалари фақат чеккаси билан тебранса юқори регистрдаги товуш юзага келади.

Хонанданинг овози товуши кучли, тембри ва баландлиги эмас, балким диапазони билан ҳам характерлидир. Овоз диапазони энг паст товушдан энг баланд товуш оралиғидаги диапазонини регистрларга бўлиш мумкин. Регистр овоз диапазонининг бир қисми бўлиб, тембр ва товуш йўналишининг бир - бири билан мойиллигига асосланиб аниқланади. Одам овозини паст (кўкракдан чиқувчи товушлар), ўрта (аралаш), ва юқори (бош билан боғлиқ товушлар) регистрларга бўлиш қабул қилинган.

Аёллар овози паст кўкракдан чиқувчи товушлар, ўрта (аралаш) ва юқори (бош билан боғлиқ товушлар) регистрларга бўлинади. Кўкрак регистридаги товушларни ҳосил қилиш учун кўкрак резонаторлари ишлатилади, юқори регистрда бош резонатори ишлатилади, аралаш регистр кўкрак ва юқори регистрларнинг бирлашган ҳолдаги ҳаракати орқали ҳосил қилинади. Эркаклар овози кўкрак ва бош (фалцет) регистрга эга. Овоз сифатининг ҳамма вақт бир хил сақланиши овоз гигиениясига боғлиқдир. Хонанда овози табиатнинг қимматбаҳо инъоми бўлиб, ундан ижрочи эҳтиёткорлик ва ақл билан (паст ва юқори) тесситурани ҳаддан ташқари ишлатиш овоз аппаратининг касаллигида куйлаш буларнинг ҳаммаси овоз пардаларининг чарчашига ва касалга чалинишига олиб келиши мумкин. Шу сабабдан, ашулачилар ўз овозларини асрашлари уни ҳар хил касалликлардан асрашлари зарур. Машғулотни дам олиш билан оқилона алмаштириб туриш хонандалик режимини асосий қоидасидир. Шунингдек совуқ ҳавода куйлаш, совуқ ичимлик ичиш эса, овоз аппаратига салбий таъсир қилишини эсдан чиқармаслик керак. Вақти - вақтилда кўригидан ўтиб туриш овоз аппарати касалликларини олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

Болалар хор коллективларининг роҳбарлари болаларнинг мутация вақтидаги вокал партияси хусусиятларини билишлари лозим. Мутация болалар вояга етаётган даврдаги овоз ўзгариши (овознинг раста бўлиши) дир. Мутация даври одатда болаларнинг 12-13 ёшида бошланиб, 16-17 ёшгача гоҳо ундан кўп ёшгача давом этиши мумкин. Бундай даврда болалар овози ортиқча куйлашга кучи етмайди ва диққат ҳамда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни талаб қилади. Ўғил болаларда халқум тез ўсади, овоз пардалари узунлашади, овоз пасайиб кичик октава товушларига ўта бошлайди. Баъзи вақтда мутация даври оғир ва ҳар хил ҳолатда ўтиши сабабли машғулотларни вақтинча тўхтатиш зарур бўлиб қолади. Қиз болаларда мутация осойишта, асоратсиз ўтади. Лекин

шунга қарамай, қизларнинг овозини ҳам эҳтиёт қилиш зарур. Хонандалик режимига риоя қилинса, мутация даври бир қанча енгил ўтишига ёрдам беради. Вокал ижро кўпинча тик туриб куйлашни талаб этади. Бинобарин хонанданинг туриш ҳолатига эътибор зарур. Хонанданинг идеал туриш ҳолати тик турган ҳолда ижро этиши ҳисобланади. Лекин узоқ давом этувчи репетицияларда хор ўтирган ҳолда машғулот ўтказиши мумкин. Бундай ҳолларда хорнинг ҳар бир хонандаси гавдасини тўғри ва эркин тутиши, елкалари тик, кўллари пастга туширилган бўлиши керак. Юз, бўйин, елка мушаклари эркин ҳолда бўлади. Ижрочилик вақтида бошни орқага ташламасдан тўғри тутиш, юзни буриштирамаслик, пастги жағни сикмаслик зарур. Хонанданинг тўғри туриш ҳолати тўғри нафас олиш ва товуш ҳосил қилишига имкон беради. Хонанда куйлаш вақтида, товуш ҳосил қилишида нафасни тўғри йўлга қўйиши муҳим рол ўйнайди.

“Куйлаш санъати нафасни тўғри ишга солиш санъатидир”, - деган ибора классик ибора бўлиб қолди. Куйлашдаги нафас билан физиологик нафас орасида маълум даражада фарқ бор. Физиологик нафасда нафас олиш аниқ бир ритмда ва маълум бир вақт оралиғида содир бўлади. Куйлаш вақтида ҳаво олиш тез, қисқа вақти оралиғида содир бўлиб, нафас чиқариш эса бир қанча вақтга чўзилади. Нафас ритми ижро этилаётган асар характериға қараб ўзгариб туради. Куйлашда физиологик нафасга қараганда чуқур нафас олинади.

Куйлашдаги нафас олишнинг бир неча турлари бор:

- 1) Пастки қовурғалар кенгаювчи нафас олиш;
- 2) Елка кенгаювчи нафас олиш;
- 3) Қорин билан нафас олиш (диафрагма пастга тушади).
- 4) Кўкрак билан нафас олиш (кўкрак қафасининг юқори қисми кўтарилади).

Куйлаш вақтида нафас олишнинг пастки қовурғалар кенгаювчи нафас олиш ва қорин билан нафас олиш турларини ишлатиш маъқулдир. Диафрагма одам организмида кўкрак ва қорин бўшлиғини ажратиб туради. Пастки қовурғалар ва диафрагмалар воситасида нафас олишда нафас олиш ва чиқариш диафрагма орқали тартибга солинади. Бу шундай содир бўлади: хонанда худди гул “ҳидлагандек” нафас олади. Бунда ўпкалар кенгайиб, пастки қовурғаларни ташқи томон суради ва диафрагма пасаяди, натижада қориннинг девори олдинга шишиб чиқади. Елка ва кўкракнинг юқори қисми бу ҳолда ўзгармайди. Нафас олиш чуқур, тўлиқ ва энг асосийси, шовқинсиз бўлиши керак. Нафас чиқариш тежамли, узоқ муддатли, текис бўлиши шарт. Нафас чиқариш қорин таранг қобиғининг ҳаракати билан бошқарилиб, ҳаво юқорига йўналади ва овоз пардаларини тебранишиға ундайди. Пастки қовурғалар ва диафрагма аста - секин ўз ҳолатига қайтади. Юқорида айтилганидек, товуш нафас ва овоз

аппаратларининг ҳаракати натижасида ҳосил бўлади. Товуш ҳавонинг ёпиқ ҳолатидаги овоз тешиги орқали ўтганда овоз пардалари тебраниши вақтида юзага келади. Товушнинг пайдо бўлиш вақти “товуш ҳужуми” дейилади. Овоз пардаларининг жинслигига нафас чиқаришнинг кучи ва характериға товуш ҳужуми қаттиқ, майин ва нафас олишнинг кейинги ҳужум бўлиши мумкин. Товушнинг юмшоқ ҳужумида овоз пардалари нафас чиқариш бошланиши билан очилади. Чиқаётган ҳавонинг овоз пардаларига енгил тегиб ўтиши натижасида жуда юмшоқ “эгиловчан товуш” ҳосил бўлади.

Товушнинг қаттиқ ҳужуми нафас чиқариш олдида овоз пардаларининг зич ёпилиши натижасида ҳосил бўлади. Бу ҳолда чиқаётган ҳаво катта босим билан овоз пардаларига келаб урилади ва ҳосил бўлган товуш қаттиқ ва кескин характерга эга бўлади. Нафас олишдан кейинги ҳужумда эса овоз пардалари нафас чиқа бошлагандан кейин бирикади ва натижада товушдан олдин нафас чиқаришда унсиз “х” эшитилади. Қўшимча товушлар ҳисобига товушлар ўзининг софлигини йўқотади, овоз пардалари эса бўшашиб қолади. Хонандалар амалда товуш ҳужумининг ҳамма типларини билиши керак. Лекин энг маъқули “юмшоқ товуш ҳужуми” ҳисобланади. Бу типдаги товуш ҳужуми хонандани эркин, ўзини зўрламасдан куйлашга ва овоз аппаратини узоқ муддатгача соғлом тутишига имкон беради.

Ўрни келган вақтда ҳар бир типдаги товуш ҳужумини ишлатиш мумкин. Мисол учун куй орқали нафрат, кўркув, жаҳл, истироб каби туйғуларни ифодалашда қаттиқ ҳужумли товушдан; кучсизлик, дармонсизлик, кўрқоқлик ва бошқа шунга ўхшаш туйғуларни ифодалашда эса нафас олишдан кейинги ҳужумли товушдан фойдаланилади. Хонанда овози келишидан бошлаб (ҳужум типидан қатъий назар) ўзининг аниқ баландлигига, кучига, тембрига, аниқ унли формасига (шаклига) эга бўлиши керак. Бу шартлар товуш ҳосил қилишнинг асосий қонидаси бўлиб, хор ижрочилигида алоҳида аҳамиятга эга. Бир хил товуш ҳосил қилиш усулига эга бўлган хонандалар овози тембр рангларининг бутун диапазондаги товушлар садоларининг равонлиги, ансамбл бўлиб қўшилувчанлиги билан фарқ қилади. Мисол учун академик ижрочилиқдаги аниқ ифодаланган тўлиқ ва беркилган товушлардан иборат. Беркик товуш хиралашган тембрга эга бўлиб тўлиқ, енгил, бўйсинувчи, мусаффо садодан иборат. Товушни маълум чегарадаги усули хонандалар учун регистрларни бир - бирига боғлаш, текислаш учун қўл келади. Товуш доимо равон бўлиши учун кўкрак ва бош регистрларни бирлаштириш керак. Бунда хонанда овози бутун диапазон бўйича текис садоланади. Халқ хонандалари одатда “очик” (кўкракдан) товуш ҳосил қилиш усулини қўллайдилар. Бунда товуш аниқ чегарага эга бўлмасида, хор ижрочилиги учун хил услуб танланиши керак. Агар академик ижродаги хорнинг бир қисми “очик” товуш билан куйласа ансамбл

бузилиши мумкин. Якка ва жамоа (хор)да кўшиқ айтиш учун дикциянинг ҳам роли каттадир. Хор ижрочилигида хонандалардан дикция (лотинча *dictio* нутқ талаффузи), яъни адабий текстни ва равшан талаффуз қилиш талаб қилинади. Товуш ўрнининг тўғрилиги ва нафас активлиги дикцияга боғлиқ. Тантанавор, қахрамонлик, драматик характердаги асарлар ундош товушларни таъкидлаб, аниқ талаффуз этишни талаб қилса, лирик характердагилар эса майин талаффузга мос келади. Ёмон дикция хор куйи ифодавийлиги ва мазмунини сусайтиради.

Хор дикцияси нутқ органларининг ишлаш қобилдиятига, яъни тил, лаблар, юмшоқ танглай, пастки жағдан иборат артикуляция аппаратининг ишлаш қобилиятига боғлиқ. Актив ҳаракатчан артикуляция вокал техникасининг асосий элементлари ҳисобланади. Артикуляция аппарати соғлом, тўғри жойлашган ва ўз вазифасини тўғри бажара оладиган бўлиши керак. Артикуляция аппаратининг камчиликлари махсус машқлар орқали бартараф қилиниши мумкин. Бундай камчиликларга айрим ҳарфларни алмаштириб нотўғри талаффуз қилиш киради. Бу камчиликлар артикуляция аппаратининг (айниқса болаларда) суст ҳаракат қилиши натижасида содир бўлади.

Вокал нутқи ифодали ва жонли бўлиши керак. Агар унли товушлар хонанда овози садоси чўзиқлиги, кучли ва рангбаранглигини таъминласа, ундош товушлар эса, асарнинг бадиий текст мазмунини тушунарли ва эмоционал қилиб ифодалашга имкон беради. Л,М,Р - каби ундош товушлари санокли ундош товушлар деб ҳам аталади. Бу товушлар деярли унлидек куйланиши мумкин, ва бу усул бош резонаторда товушнинг тўғри шаклланишига эришиш учун қўлланади (ма-мэ-ми-мо-му). Куйлашдаги талаффуз нутқдаги талаффуздан фарқ қилади, куйлаш дикциясининг хусусиятларини белгилаб берувчи қатор қондаси бор. Масалан, бўғинларга бўлишда ундош ҳарфларнинг бир бўғин охиридан бошқа бўғин бошига кўчириш қондасига риоя қилиб ўқиганда бундай бўлади: “солн-це, солнце, встаёт, над го-рою кру-той”, куйлаганда эса “со-лнце, со-лнце, встаёт, на-дго-ро-ю кру-то-й”, “шу улуғ, о-зод Ва-та-н ди-лу-жо-ни-миз” (куйлаганда). Бундай бўғинларга ажратиш унлиларни кўпроқ муддатга чўзишга, яъни оҳанг ташкил этишга ёрдам беради.

Сўз охирини талаффуз қилганда жарангли ундош товушлар жарангсиз товушлардек эшитилади (сад-сат, остров-остроф, китоб-китоп, авлод-авлот). Аниқ талаффуз бадиий текстни тингловчига аниқ етказишнинг асосий шартидир. Лекин сўзларни аниқ ва тўғри талаффуз қилишда орфоэпия ҳам муҳим рол ўйнайди. Куйлаш вақтида нутқ орфоэпияси талабларига сўзларни адабий талаффуз қилиш қондасига мос келади. Демак, асарни хор билан тайёрлаш жараёнида муסיқа билан бир вақтда адабий текст устида ҳам иш

юритиш керак. Асар мазмунини чуқур англаш, асосий ғоясини юзага чиқариш ва уларни аниқ ва равшан дикция орқали тингловчиларга ифодали қилиб етказиш билан боғлиқ бўлиб, асарни хор бўлиб бадиий ижро этишнинг зарурий шартларидан биридир.

Маълумки, куйлашда нафас билан физиологик нафас орасида маълум даражаси фарқ бор. Физиологик нафас бола туғилгандан бошлаб табиий ҳолда амал қила бошлайди. Аниқ бир ритмда ва маълум бир вақт оралиғида содир бўлади. Ашула айтишда эса ҳаво олиш тез, қисқа вақт оралиғида содир бўлади ва нафас чиқариш эса кўшиқ жумласининг чўзимига, суръатига ва характерининг ифодаланишига қараб чўзилади. Нафас ритми куйланаётган кўшиқ характерига қараб ўзгариб туради ва табиий нафасга нисбатан бироз чуқур олинади. Ашулачилик нафасининг куйдаги турлари мавжуд:

- а) кўкрак қафаси;
- б) диафрагма (ковурғалар кенгайдиган) нафаси;
- в) қорин нафаси.

Кичик болаларнинг кўкрак нафаси ҳали тор ва қисқа эканлиги сабабли улар нафасини кўкрак билан оладилар ва шу боис ашула айтганда елкаларни кўтариб, шошиилиб ва кўшиқ жумласини ва сўзни бўлиб нафас олишлари табиийдир. Шунинг учун болаларни елкаларини кўтармасдан осойишта вазмин нафас олиш ва уни кўшиқ жумласининг охиригача қадар бир маромда етказиш, айниқса сўзни бўлиб нафас олмасликка ўргатиб бориш лозим. Нафас масаласи устида иш олиб бориш жараёнида болалар дикқати овозларининг куйчан, текис, ёқимли ва чиройли жаранглашига жалб этилади ва бу учун нафасни оҳиста гул ҳидлагандай осойишта ва шовқинсиз олишга ўргатилади. Аммо мазкур малака уларга нафас олиш фаолияти ҳақида батафсил тушунча бериб ўтирмасдан балким “Биринчи синфда мусиқа дарслари” қўлланмасида тавсия этилган машқлар ва кўшиқларни куйлаш, болалар хорлари ижро этган кўшиқларни (граммпластинка ёки магнит ленталари орқали) тинглаш каби амалий машғулотларда шакллантириб борилади.

Болалар машқ ва кўшиқларни куйлаганларида ўқитувчининг қўл ишорасига қараб нафас олишга ва уни расамати билан жумла охиригача етказишга одатлантириб борилади. Айниқса дирежёрлик ҳолатлари (“дикқат”, “Ауф”, “Ижрони бошлаш”, “Ижрони тугатиш”) га риоя этиб куйлашга ўргатиб режага солиш учун муҳимдир. Болалар нафаси ҳажмининг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда машқ ва кўшиқларда нафас олиш жойлари олдиндан белгиланиб қўйилади, уларни ўрганиш ва ижро этиш жараёнида уларга амал қилинади. Овознинг вужудга келиши мураккаб психологик - физиологик жараёндир. У овоз аппаратлари (кекирдак, хиқилдоқ ва унинг ичидаги конуссимон ички овоз пардаси) нинг нафас (ўпка, трахеялар, кўкрак қисми) ва

эшитув аппаратларининг биргаликдаги амалиётида ҳосил бўлади. Томоқда ҳосил бўлган товуш кучсиз ва хишиллаб садоланиб, унинг нутқ аппарати айниқса бурун бўшлиғи орқали тебраниши кучаяди ва ўзига хос тембр ва жарангдорлик хусусиятига эга бўлади. Тўрт орган нафас, овоз, нутқ ва эшитув аппаратларининг ўзаро алоқадаги фаолиятида мусиқий оҳангда куйланадиган овоз ашулачилик овози, шунингдек мазкур тўрт аппаратнинг ҳамжиҳатлиги ашулачилик аппарати деб аталади. Ўпкага нафас билан олинган ҳаво оқими овоз аппаратидан ўтганда икки нозик овоз пардасини силаб ўтади. Натижада юқорида айтганимиздек, уларнинг тебранишидан хишиллаб товуш ҳосил бўлади. Товуш пайдо бўлишининг бошланиши “товуш хужуми” дейилади. Нафас чиқариш ва пардаларнинг тебраниш кучига қараб товуш ҳажми қаттиқ ёки майин бўлади. Ана шу хужум кучи билан нутқ ёки ашула кўрқув, жаҳл, изтироб, ҳайратланиш, завқ - шавқ, ўйчанлик оҳанглари ифодаланган. Куйлашдаги талаффуз нутқ талаффузидан фарқ қилади. Бунда артикуляция органлари (лаб, тил, жағ, ва бошқалар) актив ҳаракатдаги ҳамжиҳатлиги, бунинг воситасида назмий сўзнинг мусиқий оҳангида фонетик - вокал жиҳатдан аниқ, оҳангдор, мазмунан ифодали талаффуз этилишига эришиш зарур. Вокал талаффузи масалалари илгари нашр эттирилган “Биринчи синфда мусиқа дарслари” ўқув - методик қўлланмасида кенг баён этилган. Қуйида ундан айрим ўзгаришлар билан парча келтирамиз. Балалар нутқида заифлик, ноаниқлик, овоз аппаратини сиқиб гапириш натижасида хорда бақариб куйлаш каби нуқсонлар учрайди. Бундай болаларга эътиборни кучайтириш ва улар билан индивидуал иш олиб бориш, шошмасдан эркин гапириш ва куйлашга ундаш лозим. Энг муҳими, болаларни машқ ва кўшиқлар текстини вокал услубларига мувофиқ талаффуз этишга ўргатиб бориш лозим. Масалан кўшиқ текстидан мана бу мисра куйдагича ёзилади ва нутқда шундай ўқилади:

“Лай-лак қо-ру лай-лак қор” ашулада эса куйдагича куйланади:

“Ла-йла-к қо-ру ла-йла-к қор”.

Ашулачиликда унли товушларни тўғри шакллантира олиш муҳимдир. Бу иш вокал - хор материаллари машқлари, машқ кўшиқ (кичик кўшиқча) ва кўшиқларни ўрганиб куйлаш жараёнида амалга оширилади. Шунини назарда тутиш лозимки, она тили нутқимизда унли товушдан кўра ундош товушлар кўпроқ ишлатилади. Шунинг учун ўқитувчининг вазифаси кўпроқ унли товушларни куйчан, чўзиб куйлаш ҳисобига ундош товушларни қисқа ва аниқ талаффуз этишга эришишдан иборатдир. Бунда товушларнинг нутқ талаффузини ашулачилик талаффузига яқинлаштириб куйлашга интилиш лозим. Бу миллий талаффуз колоритини сақлаган ҳолда куйлашда товушларни яқин, юмшоқ ва лўнда қилиб талаффуз этишга ёрдам беради.

Масалан: “А” товуши нутқда очик, кенг, куйлашда эса лабларга яқин, ёпиқли, бироз “О” га яқинлаштириб талаффуз этилади. “О” товуши очик ва томоққа яқин бўлиб, куйлашда лабларга яқинлаштириб ёпиқли ва юмшоқ талаффуз этилади. “Е” товуши эса очик ва ёпиқ бўлиб, куйлашда ёпиқ, лўнда қилиб “А” га яқинлаштириб куйланади. Асосан нутқ талаффузига ҳам “Е”, “Э” тарзида эшитилади. Масалан “терма” ва ҳоказо. “И” товуши тил олди, йитик, баъзан сиқик ҳолда талаффуз этилади. Уни енгил нафасда “У” га яқинлаштириб енгил ва эркин куйлаш лозим.

Айниқса “А”, “Е” ва “И” товушларининг эркин, юмшоқ, лўнда ва лабга яқин куйланиши вокал талаффузи малакаларини ижобий шаклланиши учун муҳимдир. Уларни вокал машқларида “до”, “дэ”, “ди”, “мо”, “мэ”, “ми” каби бўғинларда куйлаш фойдалидир. “У” ва “Ю” товушлари юмшоқ ва ёпиқли куйлаш учун қулайдир. Шунинг учун бир товушда “гул”, “ду”, “лю” каби сўз бўғинларда машқ куйлаш, овозларни юмшатиб, умумий созга тушуриш муҳим рол ўйнайди. “Ў” товуши эса “У” товушидан кўра чуқурроқ талаффуз этилиши сабабли уни “О” ва “У” ўртасида яқинлаштириб, юмшоқ талаффуз этиш лозим. Ундош товушларни кескин, чаққон ва аниқ талаффуз қилиб, уларни унли товушлар позициясида куйлашга ўргатиб бориш лозим. “Қ”, “Ҳ” ва “Р” товушлари нутқда томоққа яқин талаффуз этилиши сабабли куйлашда уларнинг талаффуз механизмини ўзгартирмай, юмшоқ куйлашга эришиш лозим. Аслида ўзбек шеърининг ўзининг лирик хусусияти, нафосати, майинлиги ва мусиқийлиги билан машҳурдир. Шунинг учун куйлашда товушларни тўғри шакллантириб, машқ ва қўшиқ сўзларини ифодали, аниқ ва хушоҳанг талаффуз этишга эришиш, вокал - хор ишларининг юғида муҳим рол ўйнайди. Миллий тилнинг соф талаффузига эришиш учун ёрдам беради ва миллий ашулачилик услубида эркин куйлашга имкон яратади.

Дарсининг мусиқа тинглаш элементи алоҳида аҳамият касб этади. Биринчидан, ўқувчиларнинг ашула айтишдан кўра мусиқа тинглаш имкониятлари анча кенгдир, чунки улар фақатгина ўз овоз диапазонларига ва вокал - хор малакалари доирасига хос қўшиқларни куйлай оладилар. Мусиқа тинглашнинг асосий вазифаси ўқувчиларда мусиқа тинглаш маданиятини шакллантиришдан иборатдир. Бунда мусиқанинг вақтли санъат тури эканлигини ҳисобга олиш лозим. Мусиқа эса аниқ ритм ўлчовидаги муқаррар вақт жараёнида янграйди. Шунинг учун уни барқарор тинглаб, унинг ҳар бир муҳим элементини ўз вақтида англаб олиш зарур. Мусиқа саводини ўтишнинг дастлабки даври мусиқий товуш ва мусиқа товушқатори ҳақида тушунча беришдир. До мажор товушқаторини эса, ўрганиладиган қўшиқ билан боғлаб ўрганиш лозим. Мусиқа саводига доир барча элементларни ўтишда айниқса,

дарсларида берилган бадий дидактик расмларда кўргазма сифатидан кенг фойдаланиш лозим.

Дарснинг мазмунига қараб, унинг таркиби (структураси) турлича, яъни икки ва уч элементли бўлади. Янги кўшиқ билан танишиш ва уни қисман ўрганиш режалаштирилган бўлса, мазкур дарс икки элементли мусиқа саводи ва ашула айтишдан иборат бўлиши мумкин, чунки овоз созлаш ва мусиқа саводидан сўнг янги кўшиқ ҳақида керакли маълумотлар берилади, унинг мусиқаси ва бадий - ғоявий мазмуни таҳлил этилади. Кўшиқ текстининг мазмунини ҳаёт билан боғлаб, мисоллар билан тушунтирилади. Кўшиқ ижросининг бадий жиҳатдан ифодаланганлиги бир мусиқа товушини бадий сўз бўғини билан аниқ -равшан талаффуз қилинишига боғлиқ эканлигини ўқувчиларга уқтириш лозим. Мусиқа саводини мустақил дарс мазмунидан ажралган ҳолда олиб бориш формал натижаларга олиб келади. Шунинг учун мусиқа саводига оид ҳар бир элемент аниқ педагогик мақсадни кўзлаган ҳолда дарс мазмуни билан узвий боғланган бўлиши лозим.

Шунингдек, мазкур кўшиқнинг профессионал ижрочилар ёки болалар хори ижросидаги граммёзувларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Кўшиқ мазмунининг таҳлили жараёнида мавзуга доир бадий расмлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Кўргазмали қуролларнинг доимий амал қилувчи тури мусиқа асбобидир.

Айтим (айтим) ижро жараёнида ўқувчилар куйлаш қоидаларини ўрганиб кўшиқларни юксак бадий дид билан айтишлари уларга завқ бағишлайди. Турли аудио ёзувлардан тингланган кўшиқ, ашула, ария ва бошқа айтим намуналари ҳам ўқувчиларга кучли таъсир кўрсатади ва уларнинг мусиқий дидларини ривожлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. О.И.Каримов, Значение специфических особенностей и воспитательных возможностей узбекских народных инструментов - Academy, 2020. 78-80.
2. О.И.Каримов, Профессиональные музыкальные взгляды будущего учителя музыки - Вестник науки и образования, 2020. 17-20.
3. О.И.Каримов, Садриддин Айни-знаток и любитель народной музыки. Вопросы науки и образования, 21-24.
4. OI Karimov. Tanbur sozining paydo bo'lishi va milliy cholg'u ijrochiligidagi o'rni. SCIENTIFIC PROGRESS Scientific Journal 800 (Volume: 1, ISSUE: 5), pp. 767-771.
5. КБ Холиков. Проблемы автоматизированного сбора информации по анализу музыки гармонию, кантрапункта и совокупность аккордов. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 361-369.

6. КБ Холиков. Тенденции строгой и детальной фиксации в музыке. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 380-385.

7. КБ Холиков. Роль электронного учебно-методического комплекса в оптимизации музыкального обучение в общеобразовательной школе. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 114-118.

8. КБ Холиков. Фактуры и музыкальной формы, приводящие к структурной, драматургической и семантической многовариантности произведения. SCIENTIFIC PROGRESS 4 (№ 3), 955-959.

9. КБ Холиков. Необходимые знание в области проектирования обучения музыкальной культуры Узбекистана. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (6), 952-957.

10. КБ Холиков. Теоретические особенности формирования музыкальных представлений у детей школьного возраста. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 96-101.

11. КБ Холиков. Новые языковые тенденции музыкального образование ввремя пении хорового коллектива. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (№3), pp. 1025-1031.

12. КБ Холиков. Природа отношений, регулируемых инструментом возбуждения музыкальных эмоций при коллективном пении. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (№ 3), pp. 1032-1037.

13. КБ Холиков. О соответствующих последовательности трех аккордов - тоники, субдоминанты и доминанты. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (№ 3), pp. 1068-1073.

14. КБ Холиков. Краткая характеристика месторождения хора. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (№ 3), pp. 1074-1079.

15. КБ Холиков. Обучение хоровому пению в рамках кружковой деятельности. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (№3), pp. 715-721.

16. КБ Холиков. Специальный барьер для заключительного этапа каденции как процесс музыкально-технической обработки произведения. Science and Education 2 (12), 710-717.

17. КБ Холиков. Актуальные задачи высшего профессионального образования и стратегии обучения по направлениям музыки и музыкальное образование. SCIENCE AND EDUCATION 2 (11), 1039-1045.

18. КБ Холиков. Строительство уникальных знаний и сооружений по музыке в высшей, учебных заведениях. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (6), 958-963.

19. КБ Холиков. Обширные знания в области музыкальных наук Узбекистана и порядка функционального взаимодействия в сфере музыке. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (6), 940-945.

20. КБ Холиков. Образовательное учреждение высшего профессионального образования в музыкальной отрасли Узбекистана. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (6), 946-951.

21. КБ Холиков. Манеры пения хорового коллектива и анализ произведения музыки с подвижной структурой и комбинируемым материалом. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 550-556.

22. КБ Холиков. Полуимпровизационные формы профессиональной музыки. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 446-451.

23. КБ Холиков. Звуко-высотная организация и последовательность частей формы музыки. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 557-562.

24. КБ Холиков. Свободой выбора исполнительского состава в эпоху ренессанса. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 440-445.

25. КБ Холиков. Характер музыки и результат смысловое содержание произведения. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 563-569.

26. КБ Холиков. Подбор аккордов в композиции и стремлении к более точной и однозначной фиксации в музыке. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 545-549.

27. КБ Холиков. Время поэтапного развития нотации. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 452-458.

28. КБ Холиков. Тяготение основа-основ в музыкальной композиции. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 459-464

29. КБ Холиков. Эффективные способы изучения музыкальных элементов в школьном обучении. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 108-113.

30. К.Б. Холиков. Патриотическое музыкальное воспитание детей младшего школьного возраста через музыкального образование: основные подходы и задачи. SCIENTIFIC PROGRESS 2 (4), 102-107.